

Osmanlı Medeniyetinde Hayvan Sevgisinin Mesleğe Dönüşümü: Mancacılık

The Transformation of Animal Love into Profession in Ottoman Civilization: Mancacılık

Metin MENEKŞE

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Tarih Bölümü, m.menekse@mu.edu.tr

ORCID Numarası|ORCID Numbers: 0000-0003-1192-3161

Özet

Osmanlıların, yaşadıkları çevreyi paylaştıkları hayvanlara karşı olan tutumu, İslam inancı ve Türk kültürü değerleri çerçevesinde şekillenmiştir. Nitekim Osmanlı coğrafyasını farklı sebeplerle ziyaret eden Batılı seyyahlar, Osmanlı insanın hayvanlara olan ilgisi, sevgisi, merhameti karşısında hayrete düşmüşler ve Avrupa'da görülmeyen bu durumu farklı örnekleriyle işlemişlerdir. Zira Osmanlılar, hayvanlara merhametle ve şefkatle yaklaşmışlar, onların eziyet çekmemesine özen göstermişlerdir. Sokaktaki hayvanların dahi haklarını korumaktan geri durmamışlardır. Onlara bakmayı sevap olarak addetmişler ve bunu Allah rızası için yaptıklarını ifade etmişlerdir. Bu sevgi zamanla bir mesleğin de doğuşuna zemin hazırlamıştır. Sokaklarda, uzun bir sırık üzerine dizilmiş ciğer, dalak gibi sakatatları taşıyan insanlar (Mancacılar) ortaya çıkmış ve bu insanlar sokak hayvanlarının beslenmesinde önemli rol oynamışlardır. Kent halkı, bu insanlardan aldıkları etlerle hayvanları beslemişlerdir. Bazen de bu insanlara para vererek düzenli olarak hayvanların beslenmesini sağlamışlardır. Dolayısıyla sokak hayvanlarının beslenme ve korunmasına büyük önem vermişlerdir. Netice olarak bu çalışmayla, Osmanlılar tarafından sokak hayvanlarına gösterilen sevgi ve merhametin ele alınması ve bu yaklaşımın bir tezahürü olan "mancacılık" mesleğine dair bilgi verilmesi amaçlanmıştır. Bunu yaparken de dönemin kaynaklarının yanı sıra ağırlıkta olarak XVI.-XIX. yüzyıllar arasında İstanbul'u ziyaret eden Batılı seyyahların vermiş oldukları bilgilerden istifade edilmiştir.

Anahtar kelimeler: Osmanlılar, Sokak Hayvanları, Hayvan Sevgisi, Mancacılık

Abstract

The Ottomans' attitude towards animals with whom they lived was shaped within the framework of Islamic belief and Turkish culture values. As a matter of fact, Western travelers, who visited the Ottoman geography for different reasons, were amazed by the interest, love and mercy of the Ottoman people for animals and treated this situation unseen in Europe with different examples. The Ottomans approached the animals with compassion and affection and they have taken care that they do not suffer for any reason. They even have protected the rights of animals living on the strays. They regarded looking after them as a reward and stated that they did it for the sake of Allah. This love has prepared the birth of a profession in time. In the stray, people (Mancacı) who carried offal such as liver and spleen lined up on a long pole appeared and these people played an important role in feeding the stray animals. The people of the city fed the animals with the meat they bought from these people. Sometimes they provided regular feeding of animals by giving money to these people. Therefore, they gave great importance to the nutrition and protection of stray animals. In conclusion, with this study, it is aimed to discuss the love and compassion shown by the Ottomans to street animals and to give information about the "mancacılık" profession, which is a manifestation of this approach. In doing so, in addition to the sources of the period, the information provided by Western travelers who visited Istanbul between the 16th and 19th centuries was used.

Keywords: Ottomans, Stray Animals, Animal Love, *Mancacılık*

Giriş

“Eskiden hayvanlarla insanlar akrabalar gibi bir arada yaşarlardı.” (Sema, 2002: 157)

“Türkler, canlı cansız bütün yaratıklarla barış içinde yaşıyorlar; ister ağaçlar ister kuşlar ya da köpekler olsun, Tanrı'nın yarattığı her şeye saygı gösteriyorlar; hayırseverlikleri bizde terk edilen ya da zulüm gören bu zavallı türleri de kucaklıyor. Bütün sokaklarda mahallenin köpekleri için su dolu kaplar var...” (Lamartine, t.y.: 535)

“Türkler hayırseverliklerini hayvanlara karşı bile gösterirler. Üsküdar'da bir kedi hastanesi bulursun, Beyazıt Camii'nin avlusunda da güvercinler için bir bakım yeri vardır.” (Feldmaresal Helmuth Von Moltke, 1995: 81)

Türk Kültüründe Hayvan Sevgisi

“Hayvan” kelimesi, Arapça “Hayevân” kelimesinden gelmektedir. Hayevân; canlı, diri ve yaşayan demektir. Kur'an'da da “hayat, yaşama” anlamında geçmektedir. Arapça konuşma dilinde ve Türkçe'de yaygınlıkla “hayvan” şeklinde söylenmektedir (Hayvan” konusunda detaylı bilgi için bkz. Demirci, 1998: 81-85).

Hayatın en mükemmel ve en güçlü temel kaynağını oluşturan, bütün insanlığın kökeninde bulunan ve ebediyete ulaşmalarını sağladıkları için, insandan ayrı düşünülmeyen hayvanlar ve bitkiler, her zaman ön sıralarda yer almış ve bir örnek, bir sembol, bir kült olarak hayatın temel görüntüsü ve varoluşun ifadesi olmuştur (Roux, 2005: 13). Nitekim Roux, “Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar” adlı eserinde, insan ile hayvan ilişkisine dair şu değerlendirmede bulunmuştur:

“(...)insanoğlu, yiyeceğini, giyeceğini ve hareket etme yeteneğini borçlu olduğu hayvanı her şeyin gerçek ve temel biçimi olarak görür. Kendinden daha iyi yüzen, daha iyi uçan, daha iyi avlayan ve hata yapmadan geleceği bilen hayvanlara karşı, insanoğlu kendi zayıflığı ile yüzleşir. Yetersizliğinin sebebi olarak yalnız insanı düşünür. Bu zorlukları din, büyü, hayvan ve bitkilerin taklidi hatta mümkünse özdeşleşerek yenmek ister.” (Roux, 2005: 91)

Tabiat ile iç içe yaşamış, zengin bir kültüre sahip Türk milletinin, edebiyatında, folklorunda, mitolojisinde, askeri, sosyal ve ekonomik hayatında da “hayvanların” ayrıcalıklı bir yeri olmuştur. Yıllarca göçebe bir hayat süren Türkler, çetin tabiat şartları ve tabiattaki canlılar ile giriştiği var olma mücadelesinde en büyük faydayı gördüğü hayvanlara, zaman içerisinde dini bir kimlik de kazandırmışlardır. Ondandır ki, çoğaldığına inandığı hayvanları (Nitekim bazı Türk boyları bir hayvandan türediklerine inanmışlardır. Örnek için bkz. Ögel, 1971: 14-23; Banarlı, 1971: 24-33), yeri gelmiş, dini inanışları gereği bir totem kabul edip efsane ve destanlarında kahraman olarak sembolleştirmişler; yeri gelmiş, minyatürlerde, motiflerde, heykellerde ve mezar taşlarında ölümsüzleştirmişlerdir (Doğan, 2001: 615).

Göçebe Türk toplumunun sosyal ve ekonomik hayatında at, koyun, koç, keçi ve sığır gibi hayvanlar önemli bir yere sahip olmuştur. Türkler, özellikle de ehliştirdikleri ve insanlığın hizmetine sundukları “at”a büyük değer vermişlerdir (Atı ilk olarak Türkler ve Moğollar gibi Asyalı kavimlerin evcilleştirdiği çoğu araştırmacı tarafından kabul edilmektedir. Türklerin de yaşadığı topraklar, atın ilk evcilleştirildiği yer olarak bilinmektedir. Bkz. Çınar, 1998: 103-119.). Kutsal bir varlık derecesine yükseltelen, eski çağlardan itibaren ülkenin savunulmasında önemli görevler yüklenmiş olan “at”ın ihmali ise kabul edilemez bir durumdur (Ögel, 1971: 6-8;Doğan, 2001: 617). Türkler atı, binek hayvanı olarak kullandıkları gibi etinden ve sütünden de faydalanmışlardır. Hepsinden önemlisi at üzerindeki Türkler kendilerini diğer insanlardan üstün hissetmişler ve atın sürati ile uzun mesafelere o zamanın şartları bakımından çok kısa sayılabilecek sürelerde ulaşmışlardır. Bu da onlardaki cihangirlik anlayışına temel teşkil etmiştir (Karadoğan, 2003: 110). Nitekim Türk destan geleneğinde de at, sadık bir dost, zafer kazanılmasında vazgeçilmez bir öge, sahibini ölümden kurtaran cesur bir unsurdur. Örneğin, *Koroğlu*, *Kıratı*'na çok değer vermiş ve atını şu sözlerle anlatmıştır:

“Seksen bir yiğide seksen bin ata,
Seksen bin ülkeden gelen berata,
Seksen bin sabana seksen bin çifte,
Seksen bin boyunluk mala da vermem.”(Başgöz, 1995: 80)

Hayvanlarla iç içe olan Türk toplumu, zaman kavramı ile hayvanlar arasında da bir ilişki kurmuş ve zaman kavramını hayvanlarla özdeşleştiren bir zaman anlayışı geliştirmiştir. On iki yılda bir devreden takvimin her bir yılı belli bir hayvan adıyla anılmış ve o hayvanın özelliklerinin, adının verildiği yılı etkilediğine inanılmıştır. On iki hayvanlı devir tamamlanınca da aynı sıra tekrar başlatılmıştır (Türkmen, 2012: 97-98).

Türk kültüründe kişi adlarının oluşumunda da hayvan adlarından yararlandığı görülmektedir. Nitekim Türklerin yol göstericisi, ordularının önünde yürüyen kılavuz olarak görülen *kurt*, tarih boyunca Türklerin en büyük destekçilerinden biri olan *at*, Türklerce kutsal sayılan *geyik*, Türklerde de gücün ve liderliğin sembolü olan *aslan* ve Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan, 24 Oğuz boyunun sembolü *kuşların* ve diğer bazı hayvan adlarının kişi adı olarak kullanılması Türk kültüründe eskiden gelen bir gelenektir (Şenel ve İlhan, 2008: 322). Eski Türk kişi adlarında daha çok *bars*, *arслан*, *toğrul*, *buğa* (*buka*), *böri*, *tay*, *teke*, *buğra*, *doğan* gibi hayvan isimleri kullanılmıştır (Amanoğlu, 1999: 64).

İslam inancında da hayvanlara ve insanlara merhamet asıl olandır. Kur'an ayetlerine göre bütün canlılar, hayvanlar, Allah tarafından yaratılıp dizayn edildiği, her birinin bir yaratılış gayesi olduğu, onun eşsiz sanatları ve ayetleri özelliğini taşıdığı gibi, ayrıca ihtiyaçları Allah tarafından karşılanıp kendilerine merhamet edilen varlıklardır ve insanların faydalanması için yaratılmışlardır. Yüce Allah, hayvanlara şefkat ve merhamet gösterilmesini emretmiştir. Nitekim Hz. Peygamber de, “*Men lâ yerhamu lâ yürhamu=(Canlılara) merhamet etmeyene (Allah tarafından) merhamet edilmez*” açıklamasını yapmıştır (Sarıcık, 2014: 2-3).

Osmanlılarda Hayvan Hakları ve Hayvan Sevgisi

Osmanlı İmparatorluğu'nda, Orta Asya'dan getirilen kültürün, doğaya ve Allah'ın yarattığı canlılara hoşgörü ve merhamet içinde bakan İslam inancı ile birleşmesi, kendine has bir anlayışın tohumlarını atmıştır. *İslam inancında hayvanların Allah'ın yaratıcı gücünün harikulade işaretleri olarak görülmesi, Kuran-ı Kerim'de onların da insanlar gibi ümmetler olarak yaşam sürdüğünün belirtilmesi, onlara karşı merhametli olunması çağrısı ve Hz. Muhammed (s.a.v.)'in yaşamı sırasında hayvanlara karşı olan merhametli davranışları*, izlenmesi gereken bir model sunmuştur (Sunar, 2015: 192-193). Nitekim Peygamberimizin, “*Siz yerdekilere merhamet edin ki göktekiler (Allah ve melekler) de size merhamet etsin.*” (Hadislerle İslâm, <https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php?CILT=3&SAYFA=87>,(Erişim: 29.03. 2021) hadisi, insanların hayvanlara karşı olan tutumlarında önemli bir yere sahip olmuştur. Nitekim O, hayvanlara iyi davrananların büyük lütuflara mazhar olacağını belirtmiştir.

Resim 1: Bir Türk Çiftçisinin Çift Hayvanına Gösterdiği Merhameti
(Fransa Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu, Referans: APOR094977, (Erişim: 05.04.2021))

Osmanlı tarihi boyunca sıkça örnekleri görülen hayvanlara karşı merhametli tavırların kökeninde, Türk kültürü ile İslam inancının birleşmesiyle ortaya çıkan modelin yattığı söylenebilir. Örneğin, Fransız arşivleri içerisinde yer alan yukarıdaki görsel (resim 1), bir Türk çiftçisinin hayvanına yaklaşımını göstermesi açısından güzel bir örnektir. Nitekim çiftçi, yakınlarda patlayan bir top mermisi parçasıyla yaralanan çift öküzünü araba yatırmış ve boyunduruğu kendisine geçirerek öküzünün yerini almıştır. Hayvanının eziyet çekmemesi için arabaya kendisini koşturmuştur. Dolayısıyla bu manzara, bir Türk çiftçisinin hayvanına olan merhametinin, sevgisinin ne kadar yüksek olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlılar, hayvan hakları konusunda oldukça kararlı ve sistemli bir tutum içinde olmuşlardır (Genç, 2009: 75). Nitekim hayvan neslinin korunması ve hayvanlara eziyet edilmemesine yönelik tedbir mahiyetinde birtakım kararların alındığı görülmektedir (Sunar, 2015: 198). II. Bâyezid döneminde hazırlanan Bursa, İstanbul ve Edirne İhtisâb Kanunname'lerinde hayvanlara ağır yükler taşıttırılmaması ve beslenmelerinin usulünce yapılması gerektiği vurgulanmıştır (Ürgüplü, 2013: 49-50). Örneğin, bu döneme ait bir kanunnamede, yük hayvanlarına ağır yükler taşıtılmaması ve hayvanın üzerinde yük varken hareketsiz tutulmaması konusunda şu emirlere yer verilmiştir:

“Ayağı yaramaz beygiri işletmeyeler. Ve at ve katır ve eşek ayağını gözeteler ve semerini göreler. Ve ağır yük vurmayalar. Zira dilsüz canavardır. Her hangisinde eksük bulunursa, sahibine tamam etdüre. Etmeyeni ve eslemeyeni gereği gibi hakkından gele.” (Erhan Afyoncu, “Avrupalılar atalarımızın hayvan sevgisini anlamadı” <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhanafyoncu/2018/06/24/avrupalilar-atalarimizin-hayvan-sevgisini-anlamadi>, (Erişim:12.01.2021))

Hamallara ait yük hayvanlarının mesafeleri, yük ağırlıkları ve taşıma yapacakları günler konusunda kurallar konulmuştur. III. Murat dönemine ait 1587 tarihli bir fermenda, at, katır, beygir hamallarının zayıf ve güçsüz hayvanlara yük taşıdığı, kötü semer kullandığı ve hayvanların taşıdıkları yüklerin taşıyabileceklerinden fazla olduğu vurgulanarak bu durumun düzeltilmesi buyurulmuştur (Sarıcık, 1999: 69). İstanbul Müftülüğü Arşivi'nde yer alan 1813 yılına ait bir fermenda ise, İstanbul'daki odun, kereste, kömür, kireç gibi eşyaları ve taşları taşımak için kullanılan hamal beygirleri ve merkeplerin her gün güneşin doğuşundan ikinci vaktine kadar kullanılmalrı, bu vakitlerin öncesinde ve sonrasında ve özellikle cuma günleri çalıştırılmamaları emredilmiştir. Aynı zamanda hamalların yüklerini boşalttıklarında geri dönerken yük hayvanlarının üzerlerine binmemeleri gerektiği fermenda bildirilmiştir:

“(...) hamal bârgîrleri ve taşıcı merkepleri beher gün tulû'-ı şemsden vakt-i asra kadar i'mâl olunup vakt-i mezkûrdan evvel ve sonra i'mâl olunmamak ve yüklerini mahallerine getirip avdetlerinde üzerlerine binmemek ve husûsan eyyâm-ı cuma'da hiç işlenmeyip ve külliyyen ta'fil ile hayvanlar dinlendirilmek mu'tâd-ı kadîm ve fermân-ı âlî nizamından (...)” (Kırpık, 2013: 230)

Hayvanlara gösterilen şefkat ve ilginin cezai yaptırımlara bağlanmış, dikkate değer örnekleri de mevcuttur. Örneğin, İstanbul'da şehir-içi taşımacılığı yapan hamalların önemli bölümünü oluşturan atlı hamallar hakkında Divan-ı Hümayun'dan çıkan bir hükümde, *“Hamallar, yük taşıttıkları hayvana, yükü yerine teslim ettikten sonra binerek geri dönmektedirler. Bu, hayvana eziyettir. Hayvan dönüşü boş olarak yapmalı ve dinlendirilmelidir.”* ibaresi yer almıştır. Bu hükümden sonra bir kısım hamallar, Divan'ın bu hükmüne aykırı harekete devam etmiş olmalı ki bir süre sonra çıkarılan başka bir hükümle, binmeyi fiilen önleyici olmak üzere, semerlere, sivri ucu yukarıya doğru çiviler çakılması mecburiyeti getirilmiş ve buna uymayanların işten men edileceği kesin bir dille ifade edilmiştir (Genç, 2009: 75).

Hayvanlara eziyet veya işkence edenlerin cezalandırıldıklarına dair hem yerli hem de yabancı kaynaklardan bilgi edinmek mümkündür. Örneğin, XVI. yüzyılın son yıllarında sarayda doktorluk yapan Yahudi hekim *Hierosolimitano Domenico* (1552-1622), atına fazla yük yükleyenlere burunları delinerek ip takıldığını ve atlarının kuyruğuna bağlanarak şehir sokaklarında teşhir edildiğini, bazen de atın üzerindeki yükün sahibine taşıldığını anlatmıştır (Domenico, 2001: 43; Işın, 2008: 186). 1550'lerde iki yıl Osmanlı topraklarını gezen Alman Hans Dernschwam, 1542 yılında sadaret kaymakamlığı görevinde bulunan Koca Mehmet Paşa'nın hayvanlarla ilgili kanunu nasıl uyguladığını şu ifadelerle nakletmiştir:

“(…)Günün birinde paşa bir aşçı dükkânının önünde odun yüklü güzel bir at görür. Atın sahibi ortalarda yok; içerde dükkânda karnını doyurmakta. Paşa köylüyü buldurup odunları atın sırtından indirtir ve adamın sırtına yükletir. Ata bir akçelik kuru ot aldirtir. At bu otu yiyinceye kadar adam sırtında ağır odun yükü ile ayakta bekler. Paşa adama, “önce odununu sat, karnını ondan sonra doyur anladın mı?” der.” (Dernschwam, 1987: 167)

Yük hayvanların yükünü sahiplerine taşıma cezasının geç Osmanlı dönemine kadar uygulandığı görülmektedir. Nitekim *Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey*, 1858-1868 yılları arasında iki kere şehrimini görevinde bulunan Hüseyin Bey’in hayvan hakları konusunda titizlikle durduğuna dair şu olayı anlatmıştır:

“(…)Hüseyin Bey bir gün bermutat kola çıkar. Edirnekapısı civarında geşt ü güzârında sırtında iki çuval yüklü bir merkebi şöyle bir tarafa bağlı olarak görür, sahibini sual eder. Ararlar, sorarlar herifi kahvehanede bulurlar, kaldırıp huzuruna getirirler. Sorgusunda, sur dışındaki köylerden birinden yarım saat evvel geldiğini, kahve, çubuk içmek ve biraz yorgunluk atmak için hayvanı bağlayıp kahvehaneye girdiğini söyler. Hüseyin Beyin verdiği emir üzerine derhâl hayvanın sırtından çuvallar alınır ve boynuna bir torba yem takılır. Sonra bu iki çuval, sahibinin sırtına yükletilir, oraya bağlanır. Merkebin yükü bir insanın kaldıramayacağı ağırlıkta olduğu için herif yalvarmaya başlar. Ağlar, sızlar, bağırır, feryat eder, kimse kulak asmaz. Hayvan torbadaki yemi bitirinceye kadar çuvallar adamın sırtında bağlı kalır. İşte Hüseyin Bey, daha bu gibi birçok cezalar verir, esnaf takımının insafsızlıklarına meydan vermez, nerde bir yolsuzluk görse önünü alır ve şehir halkı da memnun kalırdı...” (Balikhane Nazırı Ali Rıza Bey, 2001: 257-258)

Farklı sebeplerle Osmanlı topraklarını, özellikle de İstanbul’u ziyaret etme fırsatı bulan Batılı seyyahlar, Osmanlıların sokak hayvanlarına karşı olan müsamahakâr tutumları karşısında etkilenmişlerdir. Avrupa’da, ev hayvanları dışında, hayvanların durumu böyle olmadığından yabancı seyyahlar bu anlayışı ilginç bulmuşlardır. Nitekim Avrupa’da hayvan hakları kavramı çok geç ortaya çıkmıştır. Örneğin, 1821’de İngiltere parlamentosunda atlara iyi davranılması hakkında sunulan bir yasa tasarısı “yakında sıra eşeklere, kedi köpeklere gelecek” sözleriyle kakkahalar eşliğinde reddedilmiştir (Sunar, 2015: 197). Yine, hemen her şehrinde Himâye-i Hayvânât Cemiyeti’nin şubeleri bulunan İsveç’te, beygirlere fazla yük yüklenmemesi ve kırbaçla vurulmaması gibi uygulamaların başlaması ancak XX. yüzyılda gerçekleşmiştir (Cansız, 2021: 191). Dolayısıyla Batılı seyyahlar, kendilerine göre oldukça erken dönemde Türklerin, hangi dinden olursa olsun insanlardan esirgemedikleri yardımseverlik ve merhameti, hayvanlardan da esirgememelerini hayretle anlatmışlardır.

Resim 2: Türklerin her türlü hayvanı besleyip onlara iyi muamele ettiğini gösteren bir gravür (Schick, 2019: 25)

XVI. yüzyıldan itibaren sayılarında belli bir artış görülen seyahatnamelerin bazılarında, Osmanlıların sadece evcilleşmiş sokak hayvanlarını değil vahşi hayvanları da beslemesi ve bunu dini açıdan sevap olarak görmeleri garipsenmiştir. Örneğin XVI. yüzyılda İstanbul’u ziyaret eden *Hans Dernschwam*, şehir sakinlerinin sadece sokak hayvanlarını değil, akbaba gibi yırtıcı hayvanları da sevap için beslediklerini hayretle anlatmıştır (Dernschwam, 1992: 127; Sunar, 2015: 218). Yine, XVI. yüzyılda hazırlanan ve yazarının *Cristobal de Villalon* olduğu düşünülen bir seyahatnamede, İstanbul sokaklarında kedi ve köpekleri besleyen, kuşlara yem atan pek çok kişiye rastlandığı belirtilmiştir. Kedi ve köpeklere karşı hiç de iyi gözle bakmayan yazara göre, gösterilen ilgiden dolayı bu hayvanlar İstanbul sokaklarında şeytanlar gibi çoğalmıştır (Solalinde, 1919: 241’den aktaran And, 1993: 236). Yazarın bu ifadeleri, aslında Ortaçağ ve Erken Modern dönemde Hıristiyan Avrupa’nın sokak hayvanlarına ve özellikle kedilere karşı olan olumsuz tavrını yansıması açısından önemlidir (Sunar, 2015: 218).

Bazı seyyahlar tarafından Türklerin sokak hayvanlarına yaklaşımı her ne kadar garipsenmişse de bundan sonra değinilecek seyahatnamelerde görüleceği üzere, aslında birçok seyyah, Türklerin sokak hayvanlarına karşı olan müsamahakâr tutumunu, onlara gösterdikleri şefkat ve merhameti şaşırtıcı örnekleriyle işlemiştir.

XVII. yüzyılda İran ve Hindistan’a giderken İstanbul’da bir süre kalmış olan *Jean de Thévenot*, “(...)Burada Türkler’in hayvanlara gösterdikleri merhametin yüz değişik örneğini verebilirim. Bize çok saçma gelebilecek olan bu tür hareketlerine sık sık tanık olmuşumdur.” demiştir. Hatta bir seferinde iyi giyimli birtakım adamların yeni doğum yapmış bir sokak köpeğiyle karşılaştığına şahit olduğunu, köpekle yavrularının gelip geçenler tarafından rahatsız edilmemesi için adamların etraftan taş toplayarak küçük bir barınak oluşturduğunu kaydetmiştir (Thévenot, 1978: 127).

Avusturya Sefiri olarak Türkiye’ye gelmiş ve 1554’den 1562’ye kadar süren sefirliği sırasındaki bilgi ve müşahedelerini dört uzun mektup halinde üniversiteden arkadaşı *Nicholas Michault*’ya yazmış olan *Ghiselin de Busbecq*, insanlara gösterilmeyen bir şefkatin hayvanlara gösterilmesinin nedenini sorunca, “hayvanlara insanlar gibi Tanrı tarafından akıl verilmediği ve içgüdü ile davranmak zorunda olduklarından dolayı daha çok yardım ve şefkate ihtiyacı oldukları, cevabını almıştır (Busbecq, t.y.: 107).

XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul’da bulunan *Domenico Hierosolimitano*, Türker’in hayvan sevgisine dair şu ifadelerle yer vermiştir:

“(...)Çok büyük bir hayır işi yaptıklarını düşündükleri için Müslümanlar, kafesteki kuşları ve diğer hayvanları azat etmek geleneğine de sahiptir; yani şehirdeki kafeste kuşların satıldığı yerlere giderler. Onları satın alırlar ve hemen onlara özgürlüklerini verirler, böylece Hz. Muhammed’i sevindiren hayırlı bir amel sergilediklerini düşünürler...” (Domenico, 2001: 43)

Hans Barth, Türklerin, insanlara olduğu kadar hayvanlara da hayırseverliklerini gösterdiklerini belirtirken, gönüllü gibi eli de açık olan ev sahiplerinin hayvanlara yaklaşımlarının Rumlardan da farklı olduğunu şu ifadelerle anlatmıştır:

“Bir Türk evi için önemle vurgulanması gereken özellik, hayvanlara dahi yetecek kadar bir misafirperverliğin bulunmasıdır. Her Türk evinin çatısında birkaç leylek ve kumru, kapının önündeysen bir köpek devamlı vardır ve hepsi de gönüllü gibi eli de açık olan ev sahibinden beslenmektedir. Türklerin ve Rumların bir arada yaşadığı yerlerde, hangi evin kime ait olduğunu anlamak için evin içine girmeye gerek yoktur; bunun için evin çatısına bir göz atmak yeterlidir.” (Pınar, 2001: 298)

Kanuni devrinde, 1552 yılında, Türklere esir düşen ve üç yıl boyunca Kaptan-ı Derya Sinan Paşa’nın yanında kölelik yapan İspanyol entelektüel *Pedro*, zorunlu ikameti boyunca, dönemin İstanbul’una dair edindiği bilgileri anlatırken, sokak hayvanlarına da anılarında yer vermiştir. Türklerin, sadece hemcinslerine değil hayvanlara bile iyilik etmeyi sevap saydığını belirtmiştir. Bu iyiliksever yaklaşımı, kendi milletiyle de karşılaştıran *Pedro*, “(...)Bizleri geride bırakan, birçok iyilikleri daha vardır. Ama pazardan dönenler, pazarın durumunu kendi işlerine uyup uymadıklarına göre anlattıkları gibi, o memleketten işlerini yoluna sokmadan dönenler de, Türkler zalimdir, Türkler cimridir, Türkler bilmem nedir diye, akıllarına geleni uydururlar...” (*Pedro’nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, 1996: 93) şeklinde değerlendirmede bulunmuştur.

1597 yılında Linz'de Latince olarak yayımlanan *Baron Wenceslaw Wratislaw'ın Anılarında*, Türklerin, kedi, köpek, balık, kuş ve Tanrı'nın başka canlı ve konuşmayan yaratıklarına yiyecek sadakası vermekle, yüce Tanrı'nın gözüne gireceklerine inandıklarını belirtmiştir. Bu inançlarının bir sonucu olarak da yakalanmış kuşları öldürmeyi büyük günah saydıklarını ve bunları bir çeşit kurtuluş akçesi verir gibi satın alarak azat etmekle yüce Tanrı'nın hoşnutluğunu kazanmış olduklarını ifade etmiştir (Baron Wratislaw'ın Anıları, 1996: 75). Aynı şekilde, XVII. yüzyılda *Sieur de Mont*, Türkiye'de köpek, kedi, at gibi insanın beslenmesine yaramayan hayvanları öldürmenin günah sayıldığını belirtmiştir (Mont, 1696: 256). XVIII. yüzyıl başında İstanbul'u ziyaret eden *Tournefort*'un anlattığına göre de kumru ve leylekler kutsal kabul edildiğinden öldürülmesine cesaret edilememiştir (Tournefort, 2013: 64). *Walsh* ise, yunusların yakalanıp öldürülmesine izin verilmediğini söylemiştir (Walsh, 1836: 276).

Büyük deneme ustası *Michel de Montaigne*, muhtemelen 1580-1588 yılları arasında yazmış olduğu "*De la cruauté*" [zulüm üzerine] başlıklı yazısında bir çevre ahlâkının gerekliliğini savunmuş ve insanların yalnız hayvanlara karşı değil, bitkilere karşı bile birtakım vazife ve sorumlulukları olduğunu belirtmiştir. Örnek olarak da "*Türkler'in, hayvanlar için hayrât kurumları ve hastahaneleri vardır*" demiştir (Montaigne, 1865-66: 453-4'den Schick, 2019: 25).

Montaigne'nin de belirttiği gibi sokak hayvanlarının beslenmesi için hali vakti yerinde olan Osmanlı vatandaşları tarafından vakıflar kurulduğu görülmektedir (Osmanlı toplumunda; öksüz kızlara çeyiz verilmesi, köy ahalisinin yaşlılarına elbise verilmesi, yetimlere, dul kadınlara ve muhtaçlara yardım edilmesi, çocukların baharda açık havada gezdirilmesi, okul çocuklarına gıda, elbise, okul araç-gereçleri temin edilmesi, fakirlerin ve kimsesizlerin cenazelerinin kaldırılması, bayramlarda fakir ve kimsesizlerin sevindirilmesi, açık hava mektepleri, *kuşlara pirinç ve hayvanlara gıda ve su verilmesi* gibi toplumun ihtiyaç duyacağı her tür hizmet yürütülmüştür. Böylece sosyal ve kültürel hizmet anlayışı bakımından vakıflar önemli bir rol üstlenmiştir. Bkz. Bayartan, 2008: 162-163). Osmanlı toplumunda kimsesiz hayvanlar yararına kurulmuş nice vakıf örneği vardır. Kanadı kırılmış leyleklere, sokağa atılmış kedilere, sokak köpeklerine, kışın soğukunda aç kalan kuşlara, uzun yoldan gelip sahipleri konaklayan yorgun binek hayvanlarına bakmak için tesis edilen vakıflar yüzyıllar boyunca varlıklarını sürdürmüştür (Schick, 2019: 27). Örneğin, Rumeli Hisarı semtinde H.1238/M.1778 yılında kurulmuş *es Seyyid Hacı Mustafa Vakfı* şartında, "*ve yine hisar-ı mezkûrda külle yevmin otuzar akçalık nân-ı aziz iştira olunup küllâba (köpeklerle) eklettirile...*" ibaresi yer almıştır (Tarihte İlginç Vakıflar, 2012: 14). Yani, her gün taze ekmeğin alınması ve sokak köpeklerine yedirilmesi belirtilmiştir. Sultan II. Bayezid'in (1481-1512) Bayezid Camisi Vakfı şartları içerisinde, cami etrafında yaşayan kuşlar için pirinç ve darı, köpekler için ekmeğin alınması ve ayrıca kırık çıkıklarının bağlanması amacıyla bir görevli bulundurulması şartı yer almıştır (Işın, 2008: 187). Yine, İzmir'in Ödemiş kazasında kurulan Mürselli Hacı İbrahim Ağa'nın 1912 tarihli vakfında, Ödemiş Yeni Cami etrafında yaşayan leyleklere yem verilmesi için yıllık 100 kuruş vakfedilmiştir (Ateş, 1985: 82).

İngiltere'nin İstanbul sefaretinde kâtiplik yapan *Rycaut*, "The Present State of the Ottoman Empire" isimli eserinde Osmanlı insanının hayvan haklarına ne kadar saygılı olduğunu ve onların beslenme ve korunmalarına ne kadar önem verildiğini, hayvanlar için kurulan özel vakıflar üzerinden anlatmıştır:

"Fakir insanlar için kurulan aş evlerinde, insanlardan başka kedi ve köpek gibi hayvanlar için de özel vakıflar kurmak adetti. Bunlar Batılılar için gülünç gelebilir ama Osmanlı'nın bazı şehirlerinde kediler için yapılmış binalar vardı. Gıdaları için vakıflar kurulmuş, kedilerin hizmeti için vekil ve uşaklar tahsis edilmişti." ("Avrupalı seyyahları şaşırtan Osmanlı'daki hayvan sevgisi", <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/avrupali-seyyahlari-sasirtan-osmanlidaki-hayvan-sevgisi/7>, 04.04.2020. (Erişim: 12.01.2021)

XVII. yüzyılda İstanbul'da bir süre kalan *Jean de Thévenot*, Türklerin öldüklerinde, şu kadar köpeğin veyahut kedinin haftada şu kadar defa doyurulması için külliyetli miktarda para vakfettiklerini, bu parayı fırıncılara yahut kasaplara verdiklerini ve onların da aksatmadan ve vaktinde görevlerini yerine getirdiklerini anlatmıştır (Thévenot, 1978: 127).

XVIII. yüzyıl başında İstanbul'u ziyaret eden *Tournefort*, Türklerin bazılarının hatta hanım sultanların, haftanın bazı günlerinde köpek ve kedilerin beslenmesini sağlamak için vakıflar kurduklarından hayretle söz etmiştir. Vasiyetname sahiplerinin, vasiyetlerinin yerine gelmesi amacıyla köşe başlarında hayvanlara yiyecek vermeleri için bazı kimselere para ödediklerini, çoğu kasap ve fırıncıyı bu amaçta

kullanılmak üzere küçük paralar ayırdıklarını belirtmiştir (Tournefort, 2013: 64). *Tournefort*'dan kısa bir süre sonra İstanbul'u ziyaret eden vatandaşı *Jean-Antoine Guer* de hayvanlar için kurulan vakıflar karşısında hayretini gizleyememiştir. Hatta Osmanlıların, kedi ve köpekleri korumak ve yaşatmak için özel olarak yasalar çıkardıklarını belirtmiştir (Guer, 1746: 221, 369'dan Danişmend, 1961: 148). XVIII. yüzyıl sonlarında İstanbul'u ziyaret eden *Olivier*, köpeklerin dişilerinin ve yavrularının barınmaları için evlerinin kapısında küçük kulübeler yaptırınlar, içini samanla döşeyenler, her gün ekmek ve et verenler olduğunu, hatta bazı kimselerin öldüklerinde, belirli sayıda köpeğin beslenmesi için para vasiyet ettiklerini belirtmiştir (Olivier, 1977: 116). Yine, XVIII. yüzyılın sonlarına doğru İstanbul'a gelen *Federico Gravina (1756-1806)*'nın aktardığına göre, Türkler sadece sokak köpeklerine sadaka olarak yiyecek vermekle yetinmemişler, onların tedavisi için de bir hastane kurmuşlardır (Gravina, 2008: 118).

Resim 4: İstanbul'da Bir Hamal ve Sokak Köpekleri (XIX. yy. sonu)
(Sunar, 2015: 219)

1755 yılında İstanbul'a gelen *Baron de Tott* da topluma pek az yararı dokunan hayvanlara karşı gayet iyi davranılmasını hayretle karşılamıştır. Sahipsiz hayvanların beslenmesi için önemli kararlar alındığını ifade etmiştir. Nitekim bununla alakalı olarak İstanbul'daki yönetimin, buğdayın belirli bir miktarını kumruların beslenmesi için ayırdığından bahsetmiştir:

“Başkente tüketilen buğday üzerine korkunç bir tekel uygulayan, fırıncılara buğdayı halktan daha ucuza veren hükümet, kumruların beslenmesi için buğdayın belirli bir miktarını bu iş için ayırır. Bu kuşlardan oluşmuş sürüler, Boğazın iki yakasında üstü açık teknelerde taşınan buğdaya hücum ederler, gemicilerin hiç biri bu hayvanların açgözlülüğünü önlemeye kalkışmaz. Hayvanlara sağlanan bu kolaylık onların çok sayıda korkusuzca, hatta gemicilerle haşır neşir olacak tarzda kursaklarını doldurmalarını sağlar.” (Baron de Tott, 1970: 78)

XVI-XVIII. yüzyıl seyyahları gibi XIX. yüzyıl seyyahları da Türklerin yardım severliğinin ve merhametinin yalnızca insanlarla sınırlı olmadığına, hayvanları da kapsadığına dikkat çekmişlerdir. Genellikle tüm seyyahlar, İslam dininde çok da makbul sayılmamasına karşın, İstanbul sokaklarında ve kamu alanlarında özgürce yaşayan ve Türkler tarafından özenle beslenen sokak köpeklerine, bu köpeklerin yaşam hakkına duyulan saygıya değinmişlerdir. Örneğin, XIX. yüzyılda İstanbul'a gelen *Xavier Marmier*, Türklerin sokak köpeklerinden kurtulmak istememelerini, aksine onlara sahip çıkmalarını bir türlü anlayamamış ve eserinde, *“Türklerin, köpeklerini feda etmeye hiç niyeti yok, onları bütün saldırılara karşı koruyor, özenle besliyor, kıt ve pahalı olduğu halde su veriyorlar.”* (Pinguet, 2009: 33) şeklinde değerlendirmede bulunmuştur. Yine, 1893 yılında İstanbul'a gelen *Müller*, *“Türklerin... En fakirlerinin bile çocuklara sevgi, düşkünlere şefkat ve hayvanlara merhamet besledikleri görülür. Dünyanın hiçbir yerinde İstanbul sokaklarındaki gibi köpeklere bu derece sabırla muamele edilemez.”* (Müller, 1978: 22) demiştir. Ahmet Rasim ise, *“İstanbul'da hayvanlara hep saygılı davranılmıştır. Özellikle de köpeklere. Ahali onlar için yağmura, güneşe karşı kulübeler yapar, su ve yiyecek için yer ayırırdı.”* (Pinguet, 2009: 104) ifadelerine yer vermiştir.

Resim 5: Pera'da Köpekler ve Onları Besleyen Bir İstanbullu (XX. yy. başı)
(Timur, 1994: 88)

Türklerin hayvanlara karşı son derece itinalı davranışlarıyla ilgili olarak *Mme de Gasparin* (1813-1894) ve Fransız seyyah olup asıl mesleği tarihçi ve gazeteci olan *Michaud* (1767-1839) da seyahatnamelerinde çarpıcı açıklamalara yer vermiştir (Michaud ve Poujoulat, 1833: 203; Gautier, 2007: 59). *Mme de Gasparin*, Avrupa ve Türkiye'de hayvanlara yapılan muameleyi karşılaştırarak, Avrupalıları ağır bir dille eleştirmiştir:

“Avrupa’da hayvanlara kötü muamele ediliyor; Paris’te yük arabasına koşulmuş atlarına inen kırbaç darbelerinin sesi hala kulaklarımda çınlıyor; İtalyan’ların öldürmek için sınırlardan alıp evlerine getirdikleri zavallı beygirlere yaptıkları kötü muameleler üstüme çullanıyormuş gibi beni rahatsız ediyor; köylerimizde koşum hayvanlarının arkasından küfür edildiğini duyarız; (...) Kısacası, insanların zalimliğinden hayvanları korumak için bizde koruyucu dernekler kurmak gerekti. Burada bu tür dernekler kurmak gereksiz olurdu. Doğru, hayvanlara hayli zorlu işler yaptırılıyor ancak, bir hamala yaptırılan işlerden daha fazla değil; hayvana ne bir darbe vurulduğu ne de lanet edildiği duyulur. Yorulan hayvan durduğunda, ona eşlik eden Türk de durur; zor bir yokuşu tırmanmak istemezse, Türk onu ikna eder; hiçbir şey şiddet kullanarak elde edilmez ve her iş sonunda yapılır.” (Lévy, 1877: 310-311).

Resim 6: 20. Yüzyıl Başları, Sokak Köpeklerini Besleyen Bir Arabacı (Pierre De Gigord Koleksiyonu)

Michaud ise, Türklerin hayvanlara karşı takındıkları olumlu tutum ve davranışları, hayvanlara gösterdikleri merhameti övgüyle anlatırken şu ifadelerle yer vermiştir:

“Bir Türk, atını veya devesini yorucu işlerinde kendine bir yoldaş olarak görür; gücünü yeniden toplamasını sağlamak için söylevleri, hatta şarkıları vardır ve neredeyse hiç kırbaç ve sopayla

ona vurmaz... Binlerce martı küçük liman ve İstanbul Boğazı üzerinde sürekli uçuşur; insanların varlığından kaygı duymadan, yolcuyla dolu kayıklara yaklaşır; hiçbir zaman, hiç kimse, onlara zarar vermez ve özgürlüklerini kısıtlamaya çalışmaz...” (Michaud ve Poujoulat, 1833: 204-206).

Antoine Laurent Castellan, XIX. yüzyılın başında kaleme aldığı bir eserinde, Osmanlıların hayvanlara gösterdiği şefkat ve merhametten söz ederken şu ifadelere yer vermiştir:

“(…)İhtiyarlığa ve çocukluğa saygı gösterirler ve iyiliklerini hayvanlara kadar vardırırlar. Leyleklerle kırlangıçlar, kovulmak tehlikesi olmaksızın yuvalarını evlerin damlarında yapabilirler. Hatta bu, evi her türlü felâkete karşı koruyacak olan bir Tanrı lütfu addedilir...” (Castellan, 1811: 227’den Schick, 2019: 25).

XIX. yüzyılın önemli komutanlarından birisi olan *Moltke Paşa*, 1836-1839 yılları arasında Osmanlı Devleti’nde askeri danışmanlık yaptığı dönemde aile ve dostlarına yazdığı mektuplarında birçok gözlemine yer verirken, Türklerin güzel karakterine de sık sık vurgu yapmıştır. Türklerin hayırsever ve adaletli olduklarını, hayırseverliklerini hayvanlara karşı bile gösterdiklerini belirtmiştir. Bunu desteklemek adına da, *“Üsküdar’da bir kedi hastanesi bulursun, Beyazıt Camii’nin avlusunda da güvercinler için bir bakım yeri vardır.”* (Feldmaresal Helmuth Von Moltke, 1995: 81) demiştir.

Son örnek olarak *Sadri Sema*, “Eski İstanbul Hatıraları” adlı eserinde, *“Eskiden hayvanlarla insanlar akrabalar gibi bir arada yaşarlardı”* demiş ve insanların hayvanlarla ilişkisi hakkında şu sözlere yer vermiştir:

“Eskiden hayvanlarla insanlar akraba gibi bir arada yaşarlardı. Köpekler İslam dininin hükümleri gereğince evlere sokulmazdı. Fakat sokakta bunlara ekmek doğranır, hatta adaklar adanırdı. Kediler evlerin davetsiz misafirleriydi. İyi kötü her hayvana dostluk ve misafirperverlik gösterilir, ayrı ayrı konuklandırılırdı. Ağaçların tepelerinde ve bacalarda leylekler yuva yapardı. Çatı aralarında kırlangıçlar uçuşur, kuş yuvalarına el değdirilmez, kuşlar tedirgin edilmezdi. Yuva bozanın günahı büyüktü. Evlerdeki örümcek ağları sabah vaktinde zarar vermeden toplanırdı...” (Sema, 2002: 156-158).

Hayvanlar arasında birtakım hastalıkların baş göstermesi ve bunların insanlara da bulaşması neticesinde birtakım tedavi yollarının arandığı ve meselenin makul yollarla halledilmesine çalışıldığı da görülmektedir. Nitekim yaygın olan hastalıklardan bir tanesi kuduzdur. Kuduz, genel itibarıyla insanlara köpek ısırmasıyla geçse de kedi, kurt gibi başka hayvanların da insanlara kuduz bulaştırdığı görülmüştür (Osmanlı arşivi vesikalarında, kuduz kedi ve köpek tarafından ısırılma nedeniyle tedavi görenlerin olduğu tespit edilmiştir. Örneğin, Kuduz bir kedi tarafından ısırıldığı bildirilen Hemvendli Nadir isimli şahsın Dersaadet’te tedavi edilmesi talep edilmiştir. Bkz. BOA., DH. MKT., Dosya No: 144, Gömlek No: 23, 22 Rebiülevvel 1311/3 Ekim 1893. Yine, kuduz kedi ve köpek tarafından ısırılan Atabey ile Malatyalı İbrahim b. Receb’in Mekteb-i Tıbbiye’de tedavilerinin yapılması istenmiştir. Bkz. BOA., ZB., Dosya No: 40, Gömlek No: 8, 3 Cemaziyelahir 1322/15 Ağustos 1904). II. Abdülhamid’in saltanatı sırasında kuduz hastalığının tedavisi için Avrupa’da gelişen yöntemler yakından izlenmiştir. Nitekim kuduz aşısının icadının hemen ardından yöntemi ve aşının yapılmasını *Pasteur*’dan öğrenmek üzere üç doktor seçilerek Paris’e gönderilmiştir. İlgili heyetin geri dönmesiyle de Ocak 1887’de İstanbul’da, kuduz ve bakteriyoloji üzerine çalışmak üzere, *Zoeros Paşa*’nın yönetiminde *Dâülkelp Tedavihânesi* açılmıştır. Sadece başkentte böyle bir tedavi merkezinin açılmasının tüm ülkenin ihtiyacını karşılamayacağını farkında olan yönetim, zamanla merkezden uzak olan büyük vilayetlerde de benzer sağlık merkezleri kurmuştur (Örneğin Osmanlı Devleti, kuduz hastalığıyla ilgili hastane kurarken adını Dâülkelp (köpek hastalığı) Tedavihânesi koymuştur. Detaylı bilgi için bkz. Çavuş, 2017: 46-61). Böylece sokak hayvanları sorununun daha merhametli biçimde çözümü için önemli bir adım atılmıştır (Sunar, 2015: 223. Osmanlı arşivi vesikalarında, kuduz kedi veya köpek tarafından ısırılan insanların Dâülkelb Tedavihânesi’ne gönderildiğine dair örneklerle karşılaşılmaktadır. Örneğin kuduz köpek ve kedi tarafından ısırılan komisyoncu Yako’nun kızı ve hamal Durmuş’un tedavi edilmek üzere Dâülkelb Tedavihânesi’ne gönderildikleri bildirilmiştir. Bkz. BOA., ZB., Dosya No: 65, Gömlek No: 77, 6 Rebiülahir 1323/10 Haziran 1905).

Mancacılar (Seyyar Çiğerciler) ve Mancacılık

“Manca”; (İtalyanca “*mangia*”dan) yiyecek, yemek (Ayverdi, 2011: 767) anlamına gelmekle birlikte daha çok kedi, köpek yiyeceği olarak (kedi mancası, köpek mancası) bilinen ve halk dilinde ciğer, dalak, yürek vb. gibi sakatat parçalarına verilen addır (Ünal, 2011: 443). İlhan Ayverdi, “Misalli Büyük Türkçe Sözlük”te kelimenin kullanımına dair iki örnek vermiştir. Birincisi, “*Şakirde aşçı vermedi yağlıca mancadan/Karnın doyursa bari fakirin yavancadan.*”; ikincisi ise, “*Sütle, pekmez şerbetiyle işe başlayıp dördüncü günü ördek mancasına bandılar.*” (Ayverdi, 2011: 767) şeklinde olmuştur.

Osmanlı Devleti’nde kedi, köpek gibi sokak hayvanlarının beslenmesi için mancayı satan kişilere de “seyyar çiğerci” veya “mancacı” adı verilmiştir. Dolayısıyla mancacılar, sadece sokak hayvanlarını beslemek için yiyecek satan seyyar satıcılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim günümüzde de varlığını sürdüren seyyar satıcılar, herhangi bir malı ya da hizmeti sokakta gezerek ve genellikle bağırarak satan kişi olarak tanımlanabilir. Osmanlı ticaret hayatının farklı bir sesi, rengi ve kokusu olmuşlardır. Belirli bir dükkânları yoktur. Müşterinin bulunduğu her yer onların çalışma alanıdır. Yaptıkları işin özellikleri nedeniyle sayıları ve çalışma zamanları, senenin belli dönemlerinde değişiklik göstermiştir. Bu sebeple seyyar satıcıların kazançları da istikrarsız olmuştur (Seyyar satıcılarla ilgili bilgi için bkz. Evren, 1997: 152-162; Yıldız, 2008: 343-366; Taşdelen, 1990: 243-269).

“Seyyar çiğerciler” olarak adlandırılan mancacılar da sokak hayvanlarının beslenmesinde rol oynayarak “mancacılık” adıyla bir mesleğin ortaya çıkmasına zemin hazırlamışlardır. İsteyen, ciğer, dalak, yürek gibi sakatatı mancacıdan satın alarak sokak hayvanlarına vermiş, isteyen de mancacıya parasını vererek kendileri adına sokak hayvanlarını besletmiştir. Hatta satın alınan bu ciğerlerle kedi ve köpeklerin beslenmesi hususu, vakıf şartlarında da yer almıştır. Örneğin, İstanbul Koca Mustafa Paşa’da Şeyh Evhad Cami’sinde sahipsiz kedilerin beslenmesi için her gün belli miktarda ciğer vakfedilmiştir (Sungurbey, 1993: 249-250).

Resim 7: Mancacı (Seyyar Çiğerci) ve Köpekler
(Kömürçüyan, 1988: 256, Resim: 36)

Mancacılar, ciğer, dalak, yürek gibi sakatatı kızartıp demir veya ahşap bir şişe geçirerek sokaklarda dolaşmışlardır. Etleri, "kedi eti, kedi eti! (kedi mancası)" veya "köpek eti, köpek eti! (köpek mancası)" diye bağırarak satmışlardır. Kent halkı da bu etlerden satın alıp hayvanları beslemiştir. Nitekim İstanbul sokaklarında bulunan kedi ve köpeklere mancacıardan satın alınan pişmiş akciğer yedirildiği birçok seyyah tarafından da anlatılmıştır. XVI. yüzyılda bu manzarayla karşılaşan *Stephan Gerlach*, Türklerin kedi ve köpeklere çok iyi davrandıklarını, onlara yedikleri etten pay ayırdıklarını anlatırken mancacılarla ilgili olarak da şu bilgilere yer vermiştir:

"Bazı adamlar kentin sokaklarında dolaşarak demir bir şişe geçirdikleri kızarmış et parçaları satarlar ve bunların peşinden bir sürü kedi, köpek gelir. Kent halkı da bu etlerden satın alıp hayvanları beslerler. Bazı kimseler de bir akçe veya birkaç mangır karşılığında et ya da iç organları satın alırlar ve damlarında gezen kediler ve sokak köpeklerinin önüne atarlar... Bunları hep 'Allah rızası için' yaparlar. Bu davranışın bir ibadet yerine geçtiğine ve sevap sayıldığına inanırlar." (Gerlach, 2007: 663-664).

İspanyol entelektüel *Pedro*, bir iki düzine ciğer ve ekmeğin satın alıp kedilere ve köpeklere dağıtılmasına çok rastlandığını (*Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, 1996: 93) anlatmıştır. Özellikle beslenmelerine yönelik gösterilen hassasiyetle ilgili olarak; "bütün ev halkını tek bir kişi kalmadan doyuracak kadar pişen yemeklerden, köpeklere, kedilere ve havada uçan kuşlara da bir şeyler kalmalıdır. Bunlardan artmaması, hem büyük günah, hem de uğursuzluk sayılır." (*Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati*, 1996: 161) demiştir.

XVI. yüzyılın sonunda İstanbul'da bulunan *Baron Wenceslaw Wratislaw*'ın anılarında, İstanbul halkının kedi ve köpek sevgisi, mancacılar renkli bir dille anlatmıştır. *Wratislaw*, sokak hayvanlarının düzenli bir şekilde beslenmesine önem verildiğini ve bu konuda mancacıların aktif rol oynadığını şu ifadelerle anlatmıştır:

"(...)İstanbul'da büyük bahçeler var ve bunların duvarlarında belli saatlerde kediler toplanarak onları besleyenleri beklerler. Tahta kovalar içinde pişmiş işkembe, akciğer gibi sakatatını "kedi eti, kedi eti! (kedi mancası)" diye satan ve şişte pişmiş sakatatı omuzunda taşıyan ve "köpek eti, köpek eti! (köpek mancası)" diye satan ciğercilerden yiyecek satın alan Türkler, köpeklere ve duvarda oturan kedilere verirler(...)

"(...)Türklerin, İstanbul'un bazı bölgelerinde ve belirli saatlerinde çoğunlukla görülen kedi ve köpeklere ekmeğin, et ve benzeri yiyecekler verme âdeti büyük sevap kazanma isteklerinden ileri gelmektedir. Kentin bahçe duvarları üstünde adeta sürüler halinde toplanan kedilerin sabahları erkenden kahvaltı ettikleri ve akşamları tekrar toplanarak kısımlerini bekledikleri görülür. Bu manzarayı görmek için ve miyavlamalarını dinlemek için o duvarlara gülererek gittik. Birçok defa, Türk hanımlarının, dualar mırıldayarak, şiş etlerini genç sokak satıcılardan veya yakında bulunan imaretten alıp duvarda oturan kedilere uzun sopalarla verdiklerini çok kez gördük. Ayrıca kent sokaklarında şişlere takılı ciğer et parçalarının da satıldığı ve bunların bazıları tarafından satın alınarak kümeler halinde uçuşan çaylaklara atıldığı da görülür. Çaylaklar da bu etlerini pençeleriyle yakalarlar. Eğlence olsun diye biz de bu etten alıp çaylaklara attık." (*Baron Wratislaw'ın Anıları*, 1996: 70 ve 75)

Resim 8: XVI. Yüzyılda Sokak Kedilerini Etle Besleyen Bir Mancacı (Sunar, 2015: 217)

Jean de Thévenot, seyahatnamesinde, sokak hayvanlarının beslenmesine değinirken, "her gün yanında et taşıyan insanların köpek ya da kedileri çağırarak bu hayvanları çevresine toplamaları ve onlara parçalar halinde etleri paylaşmalarını çok hoş bir şeydir" (*Thévenot*, 1978: 127) diye yazmıştır.

Resim 9: İstanbul'da Sokak Köpekleri (İstanbul Araştırmaları Enstitüsü)

(“Dört Ayaklı Belediye: İstanbul’un Sokak Köpekleri”, <https://artsandculture.google.com/exhibit/d%C3%B6rt-ayakl%C4%B1-belediye/dwICF6Zy7KPVLO?hl=tr>, (Erişim: 6 Nisan 2021)

XVI. yüzyılda Osmanlı devletine gelen Alman vaiz *Salomon Schweigger*, şişlere geçirilmiş kızarmış et parçalarının kedilere ve köpeklere sadaka olarak dağıtıldığından ve bunun Tanrıya hizmet etmek olarak görüldüğünden söz etmiş ve şu ifadelerle yer vermiştir:

“(…)Şehzade Mehmed Camii'nin önünde her gün ikindi zamanı 30 ya da 40 aç ve perişan kedi toplanır. Türkler buraya gelerek onlara et ve küçük şişlere geçirilmiş kızarmış ciğer parçacıkları atarlar. Bu, çok önemli bir sadaka yerine geçer. Bir deri bir kemik kalmış köpekler de sadakadan paylarını alırlar. Bazı kişiler kafesteki bir kuşu satın alıp onu serbest bırakmak, yani bir tutsağı özgürlüğüne kavuşturmakla sevap kazanmayı umut ederler.” (Schweigger, 2004: 192-193)

XVI. yüzyılın sonlarında İstanbul'da bulunan *Domenico Hierosolimitano*, mancacıları ve onların hayvanları beslemesini şu şekilde anlatmıştır:

“Şehirde birçok yerde büyük meydanlarda ve özellikle Sultan Bayezid Camii yanındaki meydana, tek işi ahşap şişte hayvan ciğeri kavurmak olan birçok insan vardır. Çok sayıda ve itibarlı insanlar bu yarı pişmiş ciğer şişlerinden almak için toplanırlar ve doğal içgüdüleriyle orada toplanan kediler yesin diye onlara verirler...” (Domenico, 2001: 43)

Resim 10: Van Mour'un Çizgileriyle Bir Mancacı (Seyyar Ciğerci) ve Etrafını Saran Sokak Kedileri (Baydar, 1994:516)

1755'te İstanbul'a gelen *Baron de Tott*'un verdiği bilgiye göre Türkler, kedileri koyun karaciğerleri ile beslemişler ve diğer gezginler de bu durumu hayranlıkla kutlamışlardır. Uzun bir sopa üzerine astıkları ciğerlerini omuzlarında taşıyarak dolaşan seyyar ciğerciler, avazları çıktıkları kadar bağırarak mallarını satmışlardır. Kendilerini bu işe adanmış dindar kimseler ise temin ettikleri ciğerleri kedilere dağıtmışlardır. *Baron de Tott*, İstanbul'da büyük miktarda koyun ve sığır kesilmesinin, haliyle ciğercilerin sayısını da arttırdığını belirtmiştir (Baron de Tott, 1970: 78-79). Bir ciğercinin mallarını satış anını da şu şekilde anlatmıştır:

“Hiç bir şey yapmadan refaha kavuşmak isteyen bir Türk'ün yapacağı şey, her gün evden çıktıktan sonra, tercihan bir tütüncü dükkânına gidip oturmaktır. Orada yedi kalite tütünlerden denemek bahanesiyle bir kaç çubuk içer, bu yetmiyormuş gibi, adamın kaygısız vakarını seyreden insanların hayranlığını ve yanında el pençe divan duran hizmetkârların saygısını kazanır. Bu durum sürüp giderken kapının önünden geçen ilk ciğerci durur, adamı herkesi etrafına toplama olmasını hayranlıkla izler, Efendi'yi neşelendirmek üzere bir kaç söz söyler ve ondan mallarını gösterme iznini koparır. Yoldan geçenler dururlar, yiyecek kokusu alan kediler bir anda ciğercinin etrafına toplanırlar, elbisesine asılırlar. Ciğerci davetsiz konuklarına bir ziyafet vermekte acele eder, bu sahneden hoşnut kalan adamımız ise ciğerlerin parasını öder.” (Baron de Tott, 1970: 79)

XVIII. yüzyıl sonlarında İstanbul'u ziyaret eden seyyah *Olivier*, Türklerin sokak hayvanlarına gösterdiği merhamet ve şefkate, onların beslenmesine gösterilen itinaya, özellikle uzun bir sırık üzerine dizilmiş ciğer, yürek, bağırsak gibi sakatatı taşıyan adamlara, yani mancacılara değinirken, karşılaştığı bir manzarayı şu ifadelerle anlatmıştır:

“(...)Türklerin bu mahlûklara karşı bütün şefkatleri, yiyemedikleri ekmek artıklarını ve bir de kasaplarda kesilen koyunların ciğer, bağırsak, kelle gibi yenemeyen kısımların verilmesine inhisar eder. Sokaklarda uzun bir sırık üzerine dizilmiş ciğer, yürek, vesaire gibi sakatatı taşıyan adamların dolaştığı görülür. Mahallenin köpeklerini sevindirmek isteyen zenginler bunları çok ucuza satın alıp köpeklere verirler...” (Olivier, 1977: 115-116)

Antoine Laurent Castellan, XIX. yüzyılın başında kaleme aldığı eserinde, sokak hayvanlarına et dağıtılmasıyla ilgili şu ifadelerle yer vermiştir:

“(...)Köpekler sürü halinde sokaklarda gezinirler, onlara kötü davrananın vay haline! Merhametli bir Türk böyle hayırlı bir işin masraflarını üstlendiği takdirde, et yüklenmiş adamlar bu hayvanlarla ve kedilerle çevrili halde dolaşırlar, onlara yiyecek dağıtırlar...” (Castellan, 1811: 227'den Schick, 2019: 25)

XIX. yüzyılda İstanbul'da bulunan *Moltke*, sokaklarda binlerce sahipsiz hayvanın olduğunu ve bu hayvanların fırıncıların, kasapların sadakalarıyla ve aynı zamanda kendi emekleriyle yaşadıklarını belirtmiştir. Bununla alakalı olarak köpeklerin burada temizlik memurlarının görevini üzerlerine aldıklarını ifade etmiştir. Hatta köpekleri dört ayaklı belediye memurları olarak tarif etmiştir (Feldmaresal Helmuth Von Moltke, 1995: 81-82).

XIX. yüzyılda Doğu'ya yolculuk eden seyyahlardan *Gérard de Nerval*, 1843 yılında, Malta, Mısır ve Suriye'yi kapsayan ve ardından Kıbrıs ve İstanbul'a dek uzanan Doğu yolculuğuna çıkmıştır. Yazar, İstanbul'un gündelik hayatından bahsederken, sokak hayvanlarının beslenmesine de değinmiştir. Topçu Kışlası önüne uzanan, her tarafı çimenlerle kaplı hiç işlenmemiş yemyeşil bir ovada köpekli bir manzarayla karşılaşmış ve orada meydana gelen olayı şu şekilde aktarmıştır:

“Sabırsızlandıklarını dile getirmeye çalışan birkaç yüz köpek, çimenlerin üzerinde bekliyorlardı. Biraz sonra, omuzlarının üzerine dayadıkları uzun bir sırık ile ikişer ikişer büyük karavanalar taşıyan topçu erlerinin ortaya çıktıklarını gördüm. Köpekler sevinçlerinden havlamaya başladılar. Karavanaların yere konulması ile birlikte, hayvanlar yiyeceklerin üstüne saldırdılar. Bu sırada askerler ellerindeki sırıklarla birbirlerine giren köpekleri ayırmaya çalışıyorlardı. Ben bu alışılmamış manzarayı seyrederken yanımdan geçen bir İtalyan bana, «bu gördüğünüz şey köpeklerin akşam yemeğidir. İstanbul'da köpekler mutlu hayvanlardır» dedi...” (Nerval, 2002: 15)

Son olarak, seyahatnamesinde Türklerin hayvanlara karşı takındıkları olumlu tutum ve davranışlarından bahseden *Michaud*, her camide halı ve kilimleri kemiren fareleri yakalamak için tahsis edilmiş kedilerin bulunduğu ve birçok camide haftada iki üç gün mahallenin kedilerine et dağıtıldığına şahit olmuştur. (Michaud ve Poujoulat, 1830-31: 205).

Buraya kadar anlatılanlardan hareketle söylenebilir ki Osmanlıların, yaşadıkları çevreyi paylaştıkları hayvanlara karşı olan tutumu, dini ve kültürel değerler çerçevesinde şekillenmiştir. Tarımdan ulaşıma kadar farklı alanlarda işgücünden yararlandıkları, besin kaynağı olarak kullandıkları, yaşadıkları evleri ya da şehirlerin sokaklarını paylaştıkları hayvanlar dönemin insanların yaşamlarında ayrılmaz bir parçayı oluşturmuştur. İslami prensiplerin, Allah tarafından insanların hizmetine sunulan hayvanlara karşı merhametli davranılmasını öğütlemesi, Osmanlı toplumunda belli bir norm oluşturmuştur. Osmanlılar, bu öğütleri izleyerek hayvanlar için vakıf kurmuş, kuş evleri yapmış ve sevap kazanmak için sadece sokak hayvanlarını değil vahşi hayvanları bile beslemiştir (Sunar, 2015: 227).

Sonuç

İslâm dini, hayvanlara iyi davranılması, onlara eziyet edilmemesi konusunda örnek ilkeler getirmiştir. Osmanlılar da bu ilkeler doğrultusunda hareket etmişler, hayvanlara hassasiyetle yaklaşmışlardır. Hayvan hakları konusunda oldukça kararlı ve sistemli bir tutum içinde olmuşlardır. Nitekim hayvan neslinin korunması ve hayvanlara eziyet edilmemesine yönelik tedbir mahiyetinde birtakım kararların alındığı tespit edilmiştir.

Osmanlı'da hayvanlara gösterilen şefkat ve ilginin dikkate değer pek çok örneği mevcuttur. Nitekim farklı sebeplerle Osmanlı topraklarını, özellikle de İstanbul'u ziyaret etme fırsatı bulan Batılı seyyahlar, Osmanlıların sokak hayvanlarına karşı olan tutumuna da çoğunlukla yer vermişlerdir. Türklerin hangi dinden olursa olsun insanlardan esirgemedikleri yardımseverlik ve merhameti, hayvanlardan da esirgemediklerini kaydetmişlerdir.

Seyyahlar, Osmanlı insanının hayvan haklarına ne kadar saygılı olduğunu ve onların beslenme ve korunmalarına ne kadar önem verdiğini örneklerle işlemişlerdir. Bu doğrultuda temas ettikleri bir konu da “mancacılar” olmuştur. Bu kişiler, kedi, köpek gibi sokak hayvanlarının beslenmesinden sorumlu olmuşlardır. Ciğer, dalak, yürek gibi sakatlatıcı demir veya ahşap bir şişe geçirerek sokaklarda dolaşmışlardır. Kent halkı da bu etlerden satın alıp hayvanları beslemiştir. İsteyen, ciğer, dalak, yürek gibi sakatlatıcı mancacıdan alarak sokak hayvanlarına vermiş, isteyen de mancacıya parasını vererek kendileri adına sokak hayvanlarını besletmiştir. Dolayısıyla günün belli saatinde bu hayvanların beslenmesi konusu, önemli bir faaliyet haline gelmiştir. Nitekim Osmanlı'da hayvanlara karşı olan tutum, seyyahların da açıkça ifade ettikleri üzere, Avrupa'daki durumdan çok daha iyi ve çok daha medenidir.

Seyyahların, Osmanlı'da hayvan sevgisine, özellikle de bu sevginin mesleğe dönüşümü olan “mancacılığa” dair vermiş oldukları detayları bilgilere, arşiv vesikalarında veya dönemin diğer kaynaklarında ulaşılamamıştır. Bu bakımdan seyyahların sunmuş oldukları veriler, dönemin anlayışını görmek, mancacıları tanımak adına son derece önemlidir. Osmanlı sosyokültürel hayatının önemli bir kesitine ışık tutmaktadır. Bugün, kedi-köpek yiyeceği anlamına gelen “manca” kelimesiyle artık fazlaca karşılaşmadığımız gibi “mancacı” mesleğini yürüten kimse de yoktur. Oysa XX. yüzyılın başına kadar, İstanbul başta olmak üzere Osmanlı'nın hâkim olduğu birçok şehirde her iki kelime de gayet iyi bilinmiştir.

Kısacası, hayvanlar için vakıf kuran, kuş evleri yapan ya da sevap için sadece sokak hayvanlarını değil vahşi hayvanları bile besleyen Osmanlılar, bugün takip edilmesi gereken örnekler olarak karşımızda durmaktadır.

Kaynakça

- Amanoğlu, E. (1999). “Eski Türk Onomastiği Üzerine Notlar”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 7/13, Erzurum, 61-67.
- And, M. (1993). *16. Yüzyılda İstanbul: Kent, Saray, Günlük Yaşam*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat.
- Ateş, İ. (1985). “Hayri ve Sosyal Hizmetler Açısından Vakıflar”. *Vakıflar Dergisi*. XV, 55-88.
- Ayverdi, İ. (2011). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Kubbealtı Lügati/Milliyet, İstanbul.
- Balıkhanlı Nazırı Ali Rıza Bey. (2001). *Eski Zamanlarda İstanbul Hayatı*. haz. Ali Şükrü Çoruk. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Banarlı, Nihat S. (1971). *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi I*. İstanbul: MEB Basımevi.
- Baron de Tott. (1970). *Türkler ve Tatarlara Dair Hâturalar*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Baron Wratislaw'ın Anıları*. (1996). *16. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğundan Çizgiler*. çev. M. Süreyya Dilmen, İstanbul: Milliyet.
- Başgöz, İ. (1995). “Bir Atasözümüzün Yedi Yüz Yıllık Tarihi”. *İpek Yolu Uluslararası Halk Edebiyatı Sempozyum Bildirileri*. Ankara.
- Bayartan, M. (2008). “Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*. X/1, 162-163.
- Baydar, O. (1994). “Kediler”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. c. IV, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını, 516-517.
- BOA., DH. MKT., Dosya No: 144, Gömlek No: 23, 22 Rebiülevvel 1311/3 Ekim 1893.*
- BOA., ZB., Dosya No: 40, Gömlek No: 8, 3 Cemaziyelahir 1322/15 Ağustos 1904.*
- BOA., ZB., Dosya No: 65, Gömlek No: 77, 6 Rebiülahir 1323/10 Haziran 1905.*
- Busbecg, Ogier Ghiselin de. *Türkiye'yi Böyle Gördüm*. çev. Aysel Kurutluoğlu. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, t.y.
- Cansız, D. (2021). “II. Meşrutiyet Döneminde Hayvan Hakları (1908-1918)”. *Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 5, 187-215.
- Castellan, A[ntoine] L[aurent]. (1811). *Lettres sur la Grèce, l'Hellespont et Constantinople, faisant suite aux Lettres sur la Morée*. H. Agasse, Imprimeur-Libraire, Paris.
- Çavuş, R. (2017). “II. Abdülhamid Döneminde Dâülkelp (Köpek Hastalığı-Kuduz) Tedavihanesi”. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. Yıl/Vol. 2, No. 1, (Mart/March), 46-61.
- Çınar, A. A. (1998). “Türkmen Atı”. *Avrasya Etütleri*. 13, 103-119.
- Danişmend, İsmail H. (1961). *Garb Menbalarına Göre Türk Seciye ve Ahlakı*. İstanbul: Kitapevi.
- Demirci, K. (1998). “Hayvan”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. Cilt: XVII, İstanbul, 81-85.
- Dernschwam, H. (1987). *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. çev. Yaşar Önen. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Dernschwam, H. (1992). *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü*. çev. Yaşar Önen, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Doğan, L. (2001). “Türk Kültüründe Hayvanlar ve Hayvan İsimleri”. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, (12), 615-659.
- Domenico, H. (2001). *Domenico's Istanbul*. Translated with an Introduction and Commentary by Michael Austin, Warminster: E.J.W. Gibb Memorial Trusts.
- Evren, B. (1997). *Osmanlı'da Esnaf ve Örgütleri*. İstanbul: Ray Sigorta A.Ş.
- Gautier, T. (2007). *İstanbul Dünyanın En Güzel Şehri*. çev. Nuriye Yiğitler, İstanbul: Profil Yayıncılık.

- Genç, M. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gerlach, S. (2007). *Türkiye Günlüğü 1573-1576*. çev. Turkis Noyan. Cilt: II, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Gravina, F. (2008). *İstanbul'un Anlatımı*. çev. Yıldız Ersoy Canpolat, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Guer, Jean-A. (1746). *Moeurs et usages des turcs. I*, Paris.
- Işın, Priscilla M. (2008). “Yabancı Seyahatnamelere Göre Osmanlı Kültüründe Hayvan Hakları ve Hayvan Sevgisi”. *II. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Konya, 185-194.
- Karadoğan, A. (2003). “Türk Şahıs Adlarında Hayvan Kültü”. *Millî Folklor*. Yıl: 15, Sayı: 57, 109-116.
- Kırpık, G. (2013). “Osmanlı'da Hamallık Mesleği ve İlgili Arşiv Belgeleri”. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*. II/3, 220-233.
- Kömürçiyen, Eremya Ç. (1988). *İstanbul Tarihi, XVII. Asırda İstanbul*. tercüme: Hrand D. Andreasyan. yayına haz. Kevork Pamukciyan. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Lamartine, A. d. (t.y.). *İmparatorluk Yolu (Türkiye Tarihi)*. Haz. M.R. Üzmen. Cilt: II, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Lévy, C. (1877). Edit. *Mme Agénor de Gasparin, A Constantinople*, Paris.
- Michaud, Joseph-F. ve Poujoulat, J. (1833). edit. *Correspondance d'Orient 1830-1831*, Cilt: II, Paris Ducollet.
- Moltke, F. H. V. (1995). *Moltke'nin Türkiye Mektupları*. çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Mont, Sieur d. (1696). *A New Voyage to the Levant 1691*, London.
- Montaigne, Michel E. d. (1865-66). *Essais de Michel de Montaigne*, haz. J[oseph]-V[ictor] Le Clerc, Garnier Frères, Libraires-Éditeurs, Paris.
- Müller, G. M. (1978). *İstanbul'dan Mektuplar*, çev. Afife Buğra, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Nerval, G. D. (2002). *Doğuya Seyahat*. çev. Muharrem Taşçıoğlu. Anlara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Olivier, A. (1977). *Türkiye Seyahatnamesi (1790 Yıllarında Türkiye ve İstanbul)*. çev. Oğuz Gökmen, Ankara: Ayyıldız Matbaası.
- Ögel, B. (1971). *Türk Mitolojisi*. Cilt: I, Ankara: TTK Basımevi.
- Pedro'nun Zorunlu İstanbul Seyahati. (1996). 16. Yüzyıl'da Türkler'e Esir Düşen Bir İspanyol'un Anıları*. çev. Fuad Carım. İstanbul: Güncel Yayıncılık.
- Pınar, İ. (2001). *Hacılar, Seyyahlar, Misyonerler ve İzmir: Yabancıların Gözüyle Osmanlı Döneminde İzmir (1608-1918)*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- Pinguet, C. (2009). *İstanbul'un Köpekleri*. çev. Saadet Özen, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Roux, J. P. (2005). *Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- Sarıcık, M. (1999). “III. Murad Devrinden Hayvan Haklarıyla İlgili Bir Ferman”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 6, 69-78.
- Sarıcık, M. (2014). “Hayvanlara Şefkat ve Merhamet Açısından Bazı Cahiliye Âdetlerine Son Verilmesi”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: 33, 61-86.
- Schick, İ. C. (2019). “Müslüman Türkler ve Köpek”, *Toplumsal Tarih*, 310 (Ekim), 24-32.
- Schweigge, S. (2004). *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*. çev. S. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Sema, S. (2002). *Eski İstanbul Hatıraları*. (Haz. Ali Şükrü Çoruk), İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Solalinde, A. G. (1919). Haz. *Viaje de Turquia: Atribuído a Cristóbal de Villalón*, Madrid: Calpe.
- Sunar, M. M. (2015). “Hayvanlar”. *Osmanlı İmparatorluğunda Çevre ve Şehir*. İstanbul, 192-230.

- Sungurbey, İ. (1993). *Hayvan Hakları: Bir İnsanlık Kitabı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi.
- Şenel, M. ve İlhan, N. (2008). “Av Hayvanlarının Kişi Adlarındaki Yansıması”. *Av ve Avcılık Kitabı*. editörler: Emine Gürsoy Naskali, Hilal Oytun Altun). İstanbul: Kitabevi Yayınları, 321-336.
- Tarihte İlginç Vakıflar*. (2012). Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları. No: 102, İstanbul.
- Taşdelen, M. (1990). “Şehirle Bütünleşmeyen Nüfusa Bir Örnek: Seyyar Satıcılar”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt: IV, Sayı: 2, 243-269.
- Thévenot, J d. (1978). *1655-1656'da Türkiye*, (Çev. Nuray Yıldız). İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- Timur, T. (1994). “Köpekler”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. Cilt: V, İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Ortak Yayını.
- Tournefort, J. d. (2013). *Tournefort Seyahatnamesi*, edit. Stefanos Yerasimos, İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Türkmen, F. (2012). “Türk Kültüründe Tarihi Gelişim İçinde Hayvan ve Bitkilerin “Ölçü Birimi” Olarak Kullanılması Hakkında”. *Millî Folklor*. Yıl: 24, Sayı: 95, 96-102.
- Ünal, M. A. (2011). *Osmanlı Tarih Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayıncılık.
- Ürgüplü, G. (2013). *Derin Ekoloji Bağlamında Kentte Sokak Hayvanlarıyla Birlikte Yaşamak Olgusunun İncelenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Walsh, R. R. (1836). *A Residence at Constantinople*. Cilt: II, London.
- Yıldız, M. C. (2008). “Kent Yaşamının Değişmeyen Marjinaleri: Seyyar Satıcılar ve İşportacılar”. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt: XVIII, Sayı: 2, 343-366.

İnternet Erişimi:

- “Avrupalı seyyahları şaşırtan Osmanlı'daki hayvan sevgisi”, <https://www.fikriyat.com/galeri/tarih/avrupali-seyyahlari-sasirtan-osmanlidaki-hayvan-sevgisi/7>, 04.04.2020. (Erişim: 12.01.2021)
- Dört Ayaklı Belediye: İstanbul'un Sokak Köpekleri, <https://artsandculture.google.com/exhibit/d%C3%B6rt-ayaklı%C4%B1-belediye/dwICF6Zy7KPVLQ?hl=tr>, (Erişim: 6 Nisan 2021)
- Erhan Afyoncu, “Avrupalılar atalarımızın hayvan sevgisini anlamadı”, 24 Haziran 2018, <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/erhan-afyoncu/2018/06/24/avrupalilar-atarimiz-hayvan-sevgisini-anlamadi>, (Erişim: 12.01.2021)
- Fransa Kültür Bakanlığı Açık Miras Platformu. Referans: APOR094977, (Erişim: 05.04.2021)
- Hadislerle İslâm, <https://hadislerleislam.diyanet.gov.tr/sayfa.php?CILT=3&SAYFA=87>, (Erişim: 29.03.2021)